

УДК 338.432:631

Гордієнко М.І.*кандидат економічних наук, доцент,
завідувач кафедри економічного контролю та аудиту
Сумського національного аграрного університету***Якимчук Ю.М.***аспірант кафедри економічного контролю та аудиту
Сумського національного аграрного університету*

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ: АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Стаття присвячена системному аналізу оцінки комплексного дослідження сучасного стану сільського господарства України. Виявленню негативних факторів та несприятливих чинників, які впливають на його функціонування. Визначенню науково обґрунтованих шляхів його ефективного розвитку та забезпечення продовольчої безпеки держави.

Ключові слова: сільське господарство, системний аналіз, сучасний стан, негативні фактори, перспективи розвитку, конкурентоспроможність.

Гордиенко Н.И., Якимчук Ю.Н. СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО УКРАИНЫ: АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Статья посвящена системному анализу оценки комплексного исследования современного состояния сельского хозяйства Украины. Выявлению негативных факторов и неблагоприятных факторов, влияющих на его функционирование. Определению научно обоснованных путей его эффективного развития и обеспечения продовольственной безопасности государства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, системный анализ, современное состояние, негативные факторы, перспективы развития, конкурентоспособность.

Gordienko M.I., Yakymchuk Y.M. AGRICULTURE UKRAINE: ANALYSIS OF THE CURRENT AND FUTURE ENVIRONMENT

The article is devoted to the systematic analysis of a comprehensive study of the current state of agriculture in Ukraine. Detection of negative factors and unfavorable factors that affect its operation. Determination of scientifically based ways to effective development and food security.

Keywords: agriculture, system analysis, current state, negative factors, prospects of development, competitiveness.

Постановка проблеми. Сільськогосподарське виробництво – найдавніший вид людської діяльності. Аграрний сектор, як показує світовий досвід, повинен формуватися на рівні регіонів. У такому випадку він буде забезпечувати соціально-економічний розвиток сільських територій і підвищувати конкурентоспроможність аграрного сектору держави.

На сьогоднішній день Україна займає лідируючі позиції в сфері експорту сільськогосподарської продукції на світовий ринок. Крім того ця складова аграрного сектору є основою розвитку економіки нашої країни та добробуту її населення. Цьому сприяє низка факторів: сприятливі природно-кліматичні умови для вирощування переважної більшості сільськогосподарських культур, найбільш родючі ґрунти, потужний людський потенціал. Відтак необхідно прискорити процеси реформування аграрного сектору України, що потребує суттєвої модернізації в напрямку розвитку підприємницької діяльності на селі, впровадження інноваційних технологій у виробництво, підвищення конкурентоспроможності, забезпечення дохідності товаровиробників, а також розбудови соціальної інфраструктури та розвитку сільських територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми наукового обґрунтування перспектив розвитку аграрного сектору країни знаходилися в полі зору багатьох провідних вчених-економістів. Питанням державної продовольчої політики, сучасного стану та перспективам розвитку сільського господарства України, у тому числі в умовах розвитку зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі, присвятили свої праці: В.Я. Амбросов, Ю.О. Лупенко [7], Л.І. Михайлова [4], Л.Ю. Мельник, П.Т. Саблук, В.Я. Месель, І.І. Веселяк [7], М.І. Малік,

Б.І. Пасхавер, Л.В. Молдован, В.В. Юрчишин, С.М. Кваша, О.М. Шпичак, А.Д. Радченко, М.І. Хорунжий, Т.О. Зінчук [6], О.В. Ульяновченко та інші.

Постановка завдання. Основними цілями поставленими при написанні даної статті є проведення системного аналізу сучасного стану сільського господарства, виявлення негативних факторів та несприятливих чинників, визначення перспектив його ефективного розвитку та забезпечення продовольчої безпеки держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Агропромисловий комплекс належить до однієї з найважливіших сфер економіки кожної держави. Значення та роль аграрного сектора в економіці важко переоцінити, оскільки саме сільське господарство забезпечує населення продуктами харчування, а легку і харчову промисловість – сировиною. Тому питання розвитку галузей аграрної сфери мають першочергове соціально-економічне та політичне значення як у контексті окремих країн, так і глобалізації світового ринку в цілому [1, с. 12].

За даними Державної служби статистики сільське населення України станом на 1 січня 2014 року становить 14164,9 тис. осіб або 31,3% всього населення держави, кількість зайнятого населення в сільському, лісовому та рибному господарстві в 2013 році – 3577,5 тис. осіб, що на 81,5 тис. осіб більше проти 2012 року. Кількість зареєстрованих діючих підприємств у сільському господарстві в 2013 році було 55858 одиниць проти 61178 одиниць у 2002 році. Найбільшу питому частку в загальній кількості діючих сільськогосподарських підприємств мали фермерські господарства – 73,2%, господарські товариства становили 14,8%.

Проведені групування сільськогосподарських підприємств України за розмірами посівних площ сіль-

ськогогосподарських культур дає підстави констатувати, що у 2013 році 53,9% підприємств мали площу до 50,00 га, площею більше 3000,00 га володіли тільки 3,2% від всіх зареєстрованих сільськогосподарських підприємств, або 1442 одиниці [2, с. 84].

За рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями (0,94 га на одного мешканця) Україна серед Європейських країн дещо поступається лише Республіці Білорусь, а за забезпеченістю ріллею (0,73 га на одного мешканця) випереджає всі країни Європи. При цьому основний фонд піхотних земель України формують чорноземи (більше 60%), що свідчить про високий потенціал, який має країна у виробництві основних сільськогосподарських культур.

Представлені в таблиці 1 статистичні дані дають можливість зробити висновок, що валове виробництво основних сільськогосподарських культур за досліджуемий період має тенденцію до зростання, окрім цукрових буряків (фабричних). У 2011 та 2013 роках отримано найвищий урожай зернових та зернобобових культур відповідно 56,7 і 63,0 млн. тонн, проти 51,0 млн. тонн у 1990 році.

Урожайність по всіх культурах підвищується, так по зернових культурах на 20,5 ц/га проти базисного 2000 року, або на 27,8% проти 2012 року, по цукрових буряках – зростання на 222,2 ц/га в порівнянні з 2000 роком, та незначне зменшення на 3,0% з попереднім роком, а по плодах і ягодах збільшення відбулося майже у три рази, що в свою чергу є позитивним фактором.

Посівні площі також мають тенденцію до змін, якщо скорочення по таким культурам як картопля, овочі, плоди та ягоди є виправданою, то зменшення площі посіву цукрових буряків не є обґрунтованим, не дивлячись на зростання урожайності.

За даними щорічного монетарного огляду Національного банку України приріст обсягів виробництва продукції рослинництва у 2013 році становив 18,1% [3].

Тваринництво одна із стратегічних галузей сільського господарства, рівень і розвиток якої значною

мірою визначає продовольчу безпеку держави. Після розпаду СРСР ця галузь зазнала величезних втрат і відкотилася за рівнем виробництва продукції на рівень 1955–1957 років, особливо катастрофічним відбувся занепад у сільськогосподарських підприємствах, а вівчарство практично було ліквідовано повністю.

Протягом 1991 – 2013 року у всіх категоріях господарств поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 20,1 млн. голів або в 5,4 рази, у тому числі корів – на 5,9 млн. голів або 3,3 рази, свиней – на 11,5 млн. голів або майже в три рази, овець та кіз – на 6,7 млн. голів або в 4,8 рази, птиці – на 15,8 млн. голів.

Аналогічна ситуація і з виробництвом тваринницької продукції. У порівнянні з 1990 роком (табл. 2) реалізація на забій худоби і птиці різних видів у живій вазі зменшилась майже на 2,0 млн. т або у 1,8 рази, виробництво молока скоротилося на 13,0 млн. т або у 2,1 рази, вовни – на 26,3 тис. т або у 8,5 рази. Збільшення виробництва за аналогічний період спостерігаємо тільки по двом видам продукції, по яйцям та меду, відповідно на 3,3 млн. шт. (20%) та 22,8 тис. т (45%).

Ситуація, що склалася у тваринництві, обумовлена не тільки різким скороченням поголів'я худоби та птиці та недостатньою їх продуктивністю, а в першу чергу відсутністю ефективного, науково обґрунтованого економічного механізму державної підтримки галузі. Динаміка позитивних змін по окремих видах тваринницької продукції (м'ясо птиці (у забійній вазі), яйця, мед) спостерігається починаючи з 2010 року.

За офіційними даними загальний приріст обсягів виробництва продукції тваринництва в 2013 році склав лише 4,8% проти 2012 року, при рентабельності 11,3% [2; 3, с. 55].

Історично так склалося, що виробництво продуктів харчування не тільки є основою господарської діяльності людей, а й сферою, котра визначає всю со-

Таблиця 1

Виробництво основних сільськогосподарських культур

Культура	Роки				
	2000	2010	2011	2012	2013
Валовий збір, тисяч тонн					
Зернові та зернобобові культури	24459,0	39270,9	56746,8	46216,2	63051,3
Цукрові буряки (фабричні)	13198,8	13749,2	18740,5	18438,9	10789,4
Соняшник	3457,4	6771,5	8670,5	8387,1	11050,5
Картопля	19838,1	18704,8	24247,7	23250,2	22258,6
Овочі	5821,3	8122,4	9832,9	10016,7	9872,6
Плоди та ягоди	1452,6	1746,5	1896,3	2008,7	2295,3
Урожайність, центнерів з 1 га зібраної площі					
Зернові та зернобобові культури	19,4	26,9	37,0	31,2	39,9
Цукрові буряки (фабричні)	176,7	279,5	363,3	410,8	398,9
Соняшник	12,2	15,0	18,4	16,5	21,7
Картопля	121,6	132,5	168,0	161,0	159,7
Овочі	112,3	173,6	195,0	199,2	199,9
Плоди та ягоди	38,4	78,2	84,9	89,9	103,5
Посівна площа, тисяч гектарів					
Зернові та зернобобові культури	13646	15090	15724	15449	16210
Цукрові буряки (фабричні)	856	501	532	458	280
Соняшник	2943	4572	4739	5194	5051
Картопля	1631	1412	1443	1444	1394
Овочі	519	468	504	503	494
Плоди та ягоди	378	223	223	223	222

Джерело: розроблено авторами за даними [2, с. 86–98]

ціальну організацію людини. Від стану даної сфери можна говорити, яким буде рівень розвитку суспільства і економіки в цілому.

Аналіз статистичних даних свідчить, що наявний стан виробництва основних видів продукції на одну особу недостатній (табл. 3), а фактичний стан продовольчого споживання в Україні на душу населення можна охарактеризувати, як загрозливий щодо життєзабезпечення населення.

Споживання найважливіших видів продовольства на душу населення в країні, хоча й збільшується в останні роки, однак залишається нижче науково обґрунтованих раціональних норм рекомендованих Міністерством охорони здоров'я України.

Слід відзначити, що українським законодавством визначені мінімальні норми споживання основних продуктів харчування населенням України, які затверджені Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 року № 656 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення», а саме: м'ясо і субпродукти – 52 кг/на душу населення на рік; молоко і молокопродукти – 341 кг, яйця – 231 шт., хліб і хлібопродукти – 94 кг, картопля – 96 кг, овочі та баштанні – 105 кг, плоди і ягоди – 68 кг, олія рослинна всіх видів – 8 кг, цукор – 32 кг, риба – 12 кг/на душу населення.

Рівень споживання по окремих видах продуктів харчування в Україні в 2013 році перебуває на критично небезпечному рівні, зокрема: молоко та молочні продукти – 220,9 кг/особу, м'ясо та м'ясопродукти –

56,1 кг/особу, плоди і ягоди – 56,3 кг/особу. Це пояснюється тим, що виробництво молока, м'яса, вовни, плодів, ягід і винограду не забезпечує потреби внутрішнього ринку. Якість продукції не завжди відповідає світовим стандартам. Урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тварин значно нижче, ніж у розвинутих країнах світу. Таким чином можна зробити висновок, що по виробництву продукції та рівнем створення ВВП у розрахунок на одну особу, Україна значно поступається як країнам Європейського, так і країнам Митного союзу [1].

Більше 30 відсотків сільськогосподарських підприємств є збитковими, а рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва є недостатньою (табл. 4). Після 1990 року виробництво продукції тваринництва до 2005 року було збитковим, за останні п'ять років рентабельним є тільки виробництва молока – 13,1% у 2013 році. У 2011 році загальний рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності досягнув 26,5%, а рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції склав всього 27,2%.

Аграрний сектор України за роки незалежності цілеспрямовано та впевнено увійшов до світового ринку та позиціонував себе як важливого та впливового гравця на окремих його сегментах з основних видів сільськогосподарської сировини та продовольства [4, с. 244].

Глава 17 Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони, перш за все буде стосуватися наступних сфер: сприяння взаємному

Таблиця 2

Виробництво основних видів продукції тваринництва

Види продукції	Роки					
	1990	2000	2010	2011	2012	2013
М'ясо (у забійній вазі), тис. т	4357,8	1662,8	2059,0	2143,8	2209,6	2389,4
у тому числі: яловичина та телятина	1985,4	754,3	427,7	399,1	388,5	427,8
свинина	1576,3	675,9	631,2	704,4	700,8	748,3
м'ясо птиці	708,4	193,2	953,5	995,2	1074,7	1168,3
баранина та козлятина	45,8	17,2	21,0	19,6	19,7	18,7
кролятина	30,2	13,9	13,5	14,0	14,2	14,2
конина	11,7	8,3	12,1	11,5	11,7	12,1
Молоко, тис. т	24508,3	12657,9	11248,5	11086,0	11377,6	11488,2
Яйця, млн. шт.	16286,7	8808,6	17052,3	18689,8	19110,5	19614,8
Вовна, т	29804	3400	4192	3877	3577	3520
Мед, т	50858	52439	70873	70311	70134	73713

Джерело: [2, с. 125]

Таблиця 3

Динаміка виробництва основних видів продукції на одну особу

Продукція	Роки					
	1990	2000	2010	2011	2012	2013
Зернові та зернобобові культури, кг	983	497	856	1242	1014	1386
Цукрові буряки (фабричні), кг	853	268	300	410	404	237
Сояшник, кг	50	70	148	190	184	243
Картопля, кг	322	403	408	531	510	489
Овочі, кг	128	118	177	215	220	217
Плоди та ягоди, кг	56	30	38	41	44	50
Виноград, кг	16	10	9	11	10	13
М'ясо (у забійній вазі), кг	84,0	33,8	44,9	46,9	48,5	52,5
Молоко, кг	472,3	257,4	245,2	242,5	249,5	252,5
Яйця, шт.	314	179	372	409	419	431

Джерело: розроблено авторами за даними [2]

Таблиця 4
Рівень рентабельності виробництва
сільськогосподарської продукції
в сільськогосподарських підприємствах, %

Роки	Сільськогосподарська продукція – всього	Продукція рослинництва	Продукція тваринництва
1990	42,6	98,3	22,2
1995	13,6	55,5	-16,5
2000	-1,0	30,8	-33,8
2005	6,8	7,9	5,0
2010	21,1	26,7	7,8
2011	27,2	32,3	13,0
2012	20,5	22,3	14,3
2013	11,2	11,1	11,3

Джерело: розроблено авторами за даними [2, с. 55, с. 65]

розумінню політик у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій; заохочення сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва; покращення конкурентоспроможності сільськогосподарського сектора та ефективності і прозорості ринків, а також умов для інвестування; сприяння інноваціям шляхом проведення досліджень та просування системи дорадництва до сільськогосподарських виробників; обмін найкращими практиками щодо механізмів підтримки політики в сфері сільського господарства та розвитку сільських територій; заохочення політики якості сільськогосподарської продукції в сферах стандартів продукції, вимог щодо виробництва та схем якості [5, с. 204].

Для вчених-аграрників, урядовців та практиків вітчизняного аграрного бізнесу дуже важливими є умови доступу вітчизняної сільськогосподарської та продовольчої продукції до ринку Європейського Союзу [4, с. 246].

На сучасному етапі розвитку аграрний сектор є одним із визначальних секторів економіки країни, що забезпечує надходження валютних коштів.

За 2013 рік експорт товарів знизився на 7,6% проти 2012 року до 64,9 млрд. дол. США, у тому числі машин, устаткування, транспортних засобів та приладів – на 20,1%, продукції хімічної промисловості – на 13,8%, чорних і кольорових металів та виробів з них – на 7%. Імпорт товарів зменшився на

5,8% до 84,5 млрд. дол. США, насамперед, унаслідок скорочення мінеральних продуктів (на 18,8%), машин, устаткування, транспортних засобів та приладів (на 12,6%) [3].

Станом на кінець 2013 р. Україна експортувала сільськогосподарської та продовольчої продукції на 17,1 млрд. дол. США, що становить, близько 26% від загального експорту України (табл. 5).

За досліджуваний період, з 2005 по 2013 роки, загальна валюта експорту продукції аграрного сектору зросла майже в 4 рази. У товарній структурі експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції, найбільшу питому вагу займають продукти рослинного походження 52,1%, зокрема зернові культури 37,4%, втратили свої позиції, готові харчові продукти – до 21,0% у 2013 році проти 30,0% у 2005 році, а по жирам та олії тваринного або рослинного походження спостерігається нарощення до 20,6%, що на 7,0% більше 2005 року.

За обсягами експорту пшениці Україна вийшла на друге місце серед провідних експортерів світу, а за обсягами олії соняшникової – зайняла перше місце.

За оперативними даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, станом на кінець листопада 2014 року, фактичні обсяги експортованої та підготовленої до експорту зернової продукції становлять 15,85 млн. т (у тому числі пшениця складає 7,5 млн. т), що на 10,0% перевищує показник минулого року. Основними державами імпортерами українського зерна є Саудівська Аравія, Єгипет, Іспанія, Іран та Турція.

Імпорт сільськогосподарської та продовольчої продукції в 2013 році склав 8,2 млрд. дол. США, проти 2,7 млрд. дол. США у 2005 році. У структурі імпорту відбулися суттєві зміни, якщо у 2005 році готові харчові продукти займали 54,2%, то в звітному році відбулося зниження даної групи товарів до 39,3%. У 2013 році Україна імпортувала переважно: їстівні плоди та горіхи (15,2%), рибу і ракоподібні (10,6%), м'ясо та їстівні субпродукти (7,7%), алкогольні і безалкогольні напої та оцет (7,4%), тютюн і промислові замінники тютюну (5,5%), по інших товарах питома вага незначна.

Оцінюючи перспективи зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі країни, досягнути га-

Таблиця 5
Динаміка експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції, тисяч доларів США

Код і назва товарів згідно з УКТЗЕД	Роки				
	2005	2010	2011	2012	2013
Усього	4304840,2	9935978,5	12804109,1	17905603,7	17038805,3
1.Живі тварини; продукти тваринного походження	732016,0	771386,6	936606,1	960557,4	1084105,1
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці, натуральний мед	553598,0	648786,6	703757,5	611629,8	691739,5
2.Продукти рослинного походження	1694786,7	3976213,4	5531957,1	9222473,3	8875920,1
10 зернові культури	1383083,0	2467060,7	3617122,2	7008425,7	6371334,7
12 насіння і плоди олійних рослин	135441,3	1085659,1	1434808,3	1753973,5	2048059,7
3.Жири та олії тваринного та рослинного походження	587249,5	2617314,4	3396407,0	4210625,2	3507076,4
4.Готові харчові продукти	1290788,0	2571064,1	2939138,9	3511947,8	3571703,7
18 какао та продукти з нього	239319,1	591612,0	675726,5	662472,1	556813,3
20 продукти переробки овочів	118969,3	210389,5	228319,6	323453,8	404190,6
22 алкогольні і безалкогольні напої	419191,3	443700,0	383045,5	385010,8	411341,6
23 залишки і відходи харчової промисловості	139640,6	479066,4	626635,6	877728,0	923387,3

Джерело: розроблено авторами за даними [2, с. 69]

рантованих успіхів можливо лише за умов урахування та збереження власної ідентифікації галузі, селективного підходу до використання досвіду європейської інтеграції при здійсненні структурних реформ у сільському господарстві [6].

Висновки з проведеного дослідження. Виходячи з проведених досліджень та враховуючи розробки учених Національного наукового центру «ІАЕ», можна зробити висновок, що ключові проблеми аграрного сектору економіки України полягають у наступному [7]: низька конкурентоспроможність, у тому числі висока собівартість, сільськогосподарської продукції та продовольства національного виробництва на внутрішньому та зовнішньому ринках; непоширеність висококонкурентних та інноваційних технологій, адаптованих до потреб та економічних можливостей виробництва, низький рівень інноваційності в аграрному секторі, низькі темпи техніко-технологічної модернізації; відсутність ефективної системи впровадження наукових розробок в агропромислове виробництво; низька або неналежна якість окремих видів сільськогосподарської сировини та харчових продуктів; недостатньо розвинена інфраструктура ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, недосконалість каналів та умов просування сільськогосподарської продукції та продовольства на міжнародний ринок; галузева незбалансованість сільського господарства; недосконалість критеріїв надання державної підтримки, які не в повній мірі враховують агроекологічні вимоги до виробничо-господарського процесу, інноваційність технологій, показники економічної ефективності виробництва та соціальну відповідальність бізнесу; слабка інвестиційна спроможність держави та переважної більшості суб'єктів господарювання аграрного сектору, недостатність власних обігових та доступних кредитних фінансових ресурсів у сільськогосподарських виробників для покриття розриву в часі між потребою у коштах та часом сприятливих цін реалізації продукції; дефіцит висококваліфікованих кадрів, недосконала система прогнозування потреби в кваліфікованих робітничих кадрах та фахівцях з вищою освітою; низький платоспроможний попит населення як споживачів продукції сільського господарства та продовольства; низька якість життя сільського населення порівняно з міським; поглиблення демографічної кризи в сільській місцевості.

Враховуючи визначені проблеми сільського господарства України, наближення та гармонізацію з відповідними правовими та регуляторними стандартами ЄС, з метою забезпечення ефективного розвитку аграрного сектору економіки України необхідно науково обґрунтувати: пріоритетність аграрного сектору в загальнодержавній економічній політиці; збалансування задоволення потреб внутрішнього ринку та доходів від зовнішньоекономічної торгівлі; збалансування переваг від транснаціоналізації та вимог збереження національної економічної та продовольчої незалежності; фокусування державної підтримки на визначених «точках зростання» та «критичних точках»; стимулювання підвищення ефективності виробництва шляхом зміщення акцентів у наданні державної підтримки від прямого фінансування до механізмів фінансування на поворотній основі; пріоритетність кооперації та саморегулювання в аграрному секторі; урахування регіональних економічних умов господарювання в сільському господарстві; підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції; подолання демографічної кризи в сільській місцевості та підвищення добробуту сільських громад.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України: аналіз. доп. / за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД, 2011. – 39 с.
2. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
3. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bank.gov.ua/>.
4. Михайлова Л.І., Михайлов А.М. Розвиток зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі країни в контексті різновекторності міжнародної співпраці // Проблеми розвитку внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект // Коллектив авторов. – Сборник научных трудов. Донецк: ДонНУ, 2014. – Т. 1. – 440 с. – С. 243-247.
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/doccatalog/document?>
6. Зінчук Т.О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектору економіки: монографія / Т.О. Зінчук. – Житомир: ДВНЗ «Державний агроекологічний університет», 2008. – 384 с.
7. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.